

UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI
CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE
ȘCOALA DOCTORALĂ STUDII DE POPULAȚIE ȘI ISTORIA
MINORITĂȚILOR

*Loisir – între constrângere și libertate socială – în
Transilvania și Banat
Abordare comparativă: Sibiu și Timișoara înainte și în
timpul Primului Război Mondial*

Conducător de doctorat:

Prof. univ. dr. Rudolf Gräf

Student-doctorand:

Stanciu Maria-Daniela

2020

Cuprins

Argument.....Error! Bookmark not defined.

Introducere. Aspecte teoretice și metodologice. Contextualizarea subiectului.....Error!
Bookmark not defined.

Definire conceptuală și metodologică a subiectelor tratate.....**Error! Bookmark not defined.**

Cafeneaua – instituție sau cadru al sociabilității?**Error! Bookmark not defined.**

Elită – aplicarea conceptului pentru societatea germană urbană transilvăneană**Error! Bookmark not defined.**

Relația centru-periferie din perspectiva difuzării bunurilor culturale...**Error! Bookmark not defined.**

Metodologia cercetării. Considerații asupra alegerii surselor primare și secundare **Error! Bookmark not defined.**

Istoria vizuală și sursa istorică**Error! Bookmark not defined.**

Stadiul cercetărilor **Error! Bookmark not defined.**

Capitolul I. Dubla Monarhie între modernizare și provocare. Adaptarea sașilor transilvăneni la noile realități socio-politice.....Error! Bookmark not defined.

I.1. Monarhia habsburgică – stat supranațional?.....**Error! Bookmark not defined.**

I.2. Regimul austro-ungar – între deziderat și realitate**Error! Bookmark not defined.**

I.3. Societatea transilvăneană în contextul dualismului austro-ungar .**Error! Bookmark not defined.**

I.4. Provocările noilor realități pentru sașii transilvăneni**Error! Bookmark not defined.**

I.5. Viața economică a Transilvaniei în secolul al XIX-lea**Error! Bookmark not defined.**

I.6. Aspecte demografice ale Transilvaniei în secolele XIX-XX.....**Error! Bookmark not defined.**

I.7. Epidemii – cauze de deces în Sibiu în timpul Marelui Război**Error! Bookmark not defined.**

Capitol II. Viața urbană în Transilvania și Banat la început de secol XX.Error! Bookmark not defined.

II.1. Sibiu – spațiu propice pentru activitățile de timp liber.....**Error! Bookmark not defined.**

II.2. Alegerea activităților de timp liber de către șvabii timișoreni.....**Error! Bookmark not defined.**

II.3. Timișoara: evoluție urbană și socială**Error! Bookmark not defined.**

II.4. Viața socială proprie din cartierele timișorene**Error! Bookmark not defined.**

II.5. Mica Vienă văzută din tramvai.....**Error! Bookmark not defined.**

II.6. Elita germană timișoreană – structură și analiză**Error! Bookmark not defined.**

Capitolul III. Timp liber în cafea. Cod comportamental și etichetă socialăError!
Bookmark not defined.

III.1. Cafeneaua sibiană la începutul secolului XX.....**Error! Bookmark not defined.**

III. 2. Scenă urbană de loisir la începutul secolului XX în Sibiu	Error! Bookmark not defined.
III.3. Asociaționismul săsesc și importanța acestuia pentru crearea cadrului loisirului.....	Error! Bookmark not defined.
III.4. Cafeneaua timișoreană	Error! Bookmark not defined.
III.5. Consumul de bere în orașul de pe Bega	Error! Bookmark not defined.
III.6. Ritualul preumblării în aer liber. Promenada și parcurile	Error! Bookmark not defined.
III.7. Din istoria promenadelor sibiene	Error! Bookmark not defined.
III.7. Critica de pe Corso.....	Error! Bookmark not defined.
Capitolul IV. Baluri și serate dansante în Belle Époque.....	Error! Bookmark not defined.
IV.1. Baluri și Tanzkränzchen în Sibiu și Timișoara	Error! Bookmark not defined.
IV.2. Personalități politice în spațiul public	Error! Bookmark not defined.
Capitol V. Loisir în timpul Marelui Război.....	Error! Bookmark not defined.
V.1. Sibiul între două fronturi	Error! Bookmark not defined.
V.2. Consecințele războiului din perspectiva epidemiilor	Error! Bookmark not defined.
V.5. Timișoara în Marele Război	Error! Bookmark not defined.
V.6. Timp liber caritabil.....	Error! Bookmark not defined.
Considerente finale	Error! Bookmark not defined.
Anexe	Error! Bookmark not defined.
Bibliografie	Error! Bookmark not defined.
Surse primare	Error! Bookmark not defined.
Bibliografie primară	Error! Bookmark not defined.
Bibliografie online	Error! Bookmark not defined.

Listă tabele

Tabel 1 Nupțialitatea în timpul Marelui Război.....	Error! Bookmark not defined.
Tabel 2 Mortalitatea	Error! Bookmark not defined.
Tabel 3 Populația sibiană	Error! Bookmark not defined.
Tabel 4 Populația Timișoarei	Error! Bookmark not defined.
Tabel 5 Epidemii – cauze de deces în Sibiu în timpul Marelui Război ..	Error! Bookmark not defined.

Listă figuri

Figură 1 Salutări din Sibiu/Hermannstadt, str. Csnădiei	Error! Bookmark not defined.
Figură 2 Carte poștală plină de umor	Error! Bookmark not defined.
Figură 3 Corso sibian. Detaliu.....	Error! Bookmark not defined.
Figură 4 Hotelul La Împăratul Romanilor, în vreme de război.....	Error! Bookmark not defined.
Figură 5 Cofetărie pe promenadă.....	Error! Bookmark not defined.

Figură 6 Bretterpromenade și Palatul Habermann **Error! Bookmark not defined.**
Figură 7 Interiorul Habermann Grand Bierhalle **Error! Bookmark not defined.**
Figură 8 Pavilionul muzical din Parcul Sub Arini **Error! Bookmark not defined.**
Figură 9 Soldați din armata austro-ungară sărbătorind Crăciunul din 1916 **Error! Bookmark not defined.**
Figură 10 Carte poștală din timpul Marelui Război **Error! Bookmark not defined.**
Figură 11 Hanul din Pădurea Dumbrava, după luptele din toamna lui 1916 **Error! Bookmark not defined.**

Lucrarea de doctorat intitulată *Loisir – între constrângere și libertate socială – în Transilvania și Banat. Abordare comparativă: Sibiu și Timișoara înainte și în timpul Primului Război Mondial* aduce în circuitul științific o monografie a timpului liber din Transilvania și Banat la începutul secolului al XX-lea. Scopul lucrării a fost radiografierea loisirului, interpretat într-o cheie a democratizării societății și prefigurării acesteia, într-o perioadă definitorie pentru destinul Europei centrale și de sud-est. Începutul secolului al XX-lea a coincis cu o perioadă cultural-socială definită de diversitate, multiculturalitate și democratizare. Totuși, la nivel politic și economic Imperiul Austro-Ungar trece prin schimbări radicale, Marele Război fiind cel care îi va aduce sfârșitul. Aceste prefigurări ale societății din monarhia bicefală, observate din perspectiva loisirului, sunt evidente prin prisma presei.

La nivel conceptual, teza de doctorat este defalcată în două părți, reprezentând două idei distincte: partea teoretică și cea practică. Prima parte este rezultatul analizei literaturii vestice de specialitate, privitoare la istoria culturală, urbană și socială, antropologia istorică, sociologia și filosofia. Printre teoriile aplicate de mine în teză se regăsește dialectica centru-periferie, definirea spațiului public în concepția lui Jürgen Habermas, habitus-ul lui Bourdieu. Mai mult decât atât, pentru evidențierea dezvoltării sferei publice – la nivel filosofico-conceptual, am pornit de la filosofia iluministă până la cea contemporană, pentru a identifica modul în care se metamorfoza societatea și se creau formele de divertisment. În încercarea de a creiona un spațiu teoretic în care să se definească cercetarea mea științifică, am analizat istoria vieții cotidiene în cheia dezvoltării spațiului urban, în care actorii urbani-sociali își clădesc timpul liber în raport cu ceilalți, creând așadar o sferă publică din ce în ce mai democrată, în care comportamentul social și etichetă joacă un rol important.

De ce am ales să mă ocup de segmentul de viață cotidiană al unei populații? Definiția dată de istoricul german Alf Lüdtkke este revelatorie în acest sens, teoretizând faptul că viața cotidiană se conturează în jurul activităților și suferințelor „oamenilor mărunți”¹. Este vorba despre muncă și lipsa ei, descrise vor fi locuința și lipsa ei, îmbrăcămintea și goliciunea, obiceiurile culinare și foamea, iubirile și urile, cearta și cooperarea, amintirile, fricile și așteptările de viitor.

¹ Lüdtkke, Alf, *Alltagsgeschichte: Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*, Campus Verlag, Frankfurt/New York, 1989.

Istoricul vieții cotidiene nu își mai îndreaptă atenția asupra faptelor și a evenimentelor ‚celor mari’, adică a domnitorilor laici sau ecleziastici; importante devin traiul, viața individuală sau colectivă și supratraiul, prin cunoașterea și a celor ‚lipsiți de nume’. Petrecerea timpului liber este o parte componentă a vieții cotidiene a individului sau a unei grupe, astfel încât, pentru a crea o definiție a timpului liber, trebuie să observăm în primul rând de unde vine interesul pentru acest aspect și în ce ramură a istoriei este el încadrabil. Consider că istoriografia europeană a neglijat scrierea unei istorii a vieții cotidiene a comunităților germane din Transilvania, subliniind astfel nevoia unei astfel de cercetări sistematice.

Partea a doua a tezei de doctorat este cea mai complexă, analizând pe baza surselor istorice alegerile de timp liber și divertisment ale sașilor transilvăneni și ale șvabilor dunăreni. Limita inferioară de timp aleasă – anul 1900 – este convențională, dar totodată, reprezintă momentul în care continentul european redevine centrul de gravitație al relațiilor internaționale, iar în Balcani, la limita de influență dintre zonele austro-ungare și ruse, se situează punctul de ruptură cel mai sensibil al echilibrului dintre marile puteri. Vorbind la nivel local, în Transilvania și Banat există critici aspre aduse guvernului de la Budapesta, referitor la maghiarizarea adoptată aici. Ne interesează să comparăm cotidianul germanilor din perioadă de pace, cu cel din timpul războiului. Limita superioară aleasă coincide cu terminarea războiului și cu instaurarea unor noi sisteme de guvernare, anul 1920 fiind unul de cotitură în viața politică, economică, cotidiană a germanilor din Transilvania și Banat. Anii 1918 – 1919 – 1920 pot fi văzuți ca un întreg segment temporal, în care au loc multe evenimente de ordin macroistoric, precum semnarea armistițiului care încheie Marele Război, Marea Unire a Transilvaniei, Basarabiei și Bucovinei cu Regatul României, iar nu în cele din urmă, sistemul de tratate de pace de la Versailles, care consfințesc de jure noile granițe ale statelor naționale. Acest calup de evenimente este tratat unitar, întrucât schimbările produse în aceste vremuri sunt strâns conectate între ele iar perioada interbelică își găsește seva direct din acest șir de decizii. Mai mult decât atât, aceasta este o perioadă în care naționalitățile din fostul Imperiu austro-ungar își caută locul în noile state în care vor fi încorporate, granițele devenind unele fluctuante până în anul 1920, statutul lor fiind definit drept acela de minoritate națională, astfel deschizându-se din nou întrebarea loialității. Cui vor fi loiale minoritățile (fostele naționalități din imperiu) după 1920?

Problematica de la care a debutat cercetarea pornește de la niște întrebări simple la prima vedere: Care sunt preferințele de timp liber ale sașilor și șvabilor bănățeni, cum evoluează

acestea la începutul secolului al XX-lea, respectiv cum sunt influențate acestea de izbucnirea Primului Război Mondial? Spuneam că problematica analizată este una simplă la prima vedere, întrucât pe parcursul cercetării am realizat că aspectele de loisir se metamorfozează de-a lungul timpului sub spectrul războiului. Primul Război Mondial a influențat toată societatea, atât din punct de vedere demografic, economic, politic, dar și social. Teza de doctorat se subjugă istoriei sociale, culturale, la graniță cu antropologia istorică și istoria urbană. Mi-am propus să acord atenție relațiilor sociale și modului în care actorii sociali se prezintă în spațiul public, fie în spațiul închis al cafenelelor, al sălilor de bal, sau în cel deschis, al promenadei, parcurilor. Mai mult decât atât, interpretat în cheie socială, spațiul urban devine arena principală de desfășurare a sferei publice, acesta permițând actorilor sociali să se arate, să-și manifeste interesele și să socializeze. Modul în care este clădit orașul ne ajută să îi identificăm pe acești actori sociali, să îi localizăm în spațiu și să creionăm o hartă a timpului liber la început de secol XX. Relațiile dintre cetățenii orașelor menționate, viața socială și urbană precum și sociabilitatea sunt câteva dintre aspectele care ne permit să considerăm proiectul nostru de cercetare drept încadrabil istoriei culturale, sociale și urbane.

Am ales să mă interesez de această temă din mai multe considerente, însă în special datorită faptului că aceste aspecte nu au fost sondate de către cercetarea referitoare la comunitățile germane. De altfel, consider că trebuie urmărite și aspectele de viață cotidiană ale oamenilor simpli, să ne îndepărtăm de istoria evenimentială și să încercăm crearea unor imagini ale impactului războiului asupra vieții private. Am ales să urmăresc viața de zi cu zi a populației urbane, observând schimbarea comportamentului, a atitudinilor orașenilor în general, cu privire la război, dar și implicarea lor în acesta și repercusiunile survenite. Orașele alese, Sibiu și Timișoara, au avut ca populație predominantă sașii, respectiv șvabii, în perioada la care fac referire. Sibiul a fost un oraș poziționat strategic din punct de vedere geografic și militar, aflat la granița cu România, repercusiunile războiului fiind mai mari la populația de aici. Timișoara, drept capitală a Banatului istoric, a jucat, nu doar de-a lungul istoriei, ci mai ales în perioada dualismului austro-ungar, un rol important în relațiile cu Viena și Budapesta.

Alegerea surselor a fost un proces complex, fiind nevoie de restrângerea izvoarelor istorice, din cauza multitudinii acestora. Presa este o sursă foarte complexă, care ne transmite date relevante despre cotidianul oamenilor de rând, despre mentalul și atitudinile acestora. Au fost cercetate ziarele comunităților germane din Sibiu și Timișoara, în special *Siebenbürgisch-*

Deutsches Tageblatt, *Hermannstädter Zeitung*, *Kalender des Siebenbürger Volksfreundes*, respectiv *Temesvarer Zeitung*, *Von der Heide*, *Banater Zeitung*, pentru istoria cotidiană timișoreană. Am considerat presa drept relevantă, întrucât este cel mai bun canal de comunicare între organizatorii sferei și spațiului social și publicul care ia parte la acțiunile de loisir și divertisment. Prin multitudinea articolelor de ziar, care prezintă știri privitoare la cafenelele, restaurantele și hotelurile deschise, a balurilor și seratelor dansante, cotidienele *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt* și *Temesvarer Zeitung* ne permit o analiză cantitativă a evenimentelor organizate. Pe de altă parte, cronicile de bal ne transmit informații fascinante despre eticheta socială, costumele, rochiile purtate, echipajul avut și comitetele de organizare ale balurilor, ceea ce ne conferă o incursiune, printr-o analiză calitativă a informației, în aspectele de istorie culturală și socială sibiiană și timișoreană.

Temesvarer Zeitung a fost un cotidian redactat în limba germană, la Timișoara, în intervalul 15 ianuarie 1852 – 24 aprilie 1949. Scopul inițial al ziarului a fost cel de oficios al puterii centrale din Imperiul Austro-Ungar, guvernatorul Banatului (*Serbische Wojwodina und Temescher Banat*) fiind cel care a propus publicarea acestuia, dar a supraviețuit și după destrămarea monarhiei dualiste. Pe lângă rolul de a transmite știrile oficiale din partea guvernului, *Temesvarer Zeitung* conținea rubrici zilnice dedicate anunțurilor și micii publicități, dar și părți consacrate corespondențelor din străinătate, precum și articole care atingeau domenii ca politica, economia sau sfera socială. Pe lângă sugestivul său nume, organul de presă avea sloganul „Organ deutschen Denkens und deutschen Kulturgefühls”².

Presa în limbă germană era destul de diversificată în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul celui de-al XX-lea, fiind publicate diferite ziare și reviste, precum *Der Siebenbürgische Volksfreund*, care acordau hrană poporului³ prin povestirile locale și care promovau scriitori transilvăneni; *Landwirtschaftliche Blätter* (apărut începând cu 1872) aduna în paginile sale idei despre credință și popor, abordând probleme cotidiene ale țăranilor sași⁴. În teza de față am folosit și presa satirică de limbă germană, identificată la Siebenbürgen Institut în Gundelsheim am Neckar în vara anului 2017. Mare mi-a fost bucuria să găsesc foile satirice trase în indigo, precum erau *Bier-Zeitung* sau *Sylvester Zeitung* sau cele tipărite, intitulate

² Organ al gândirii germane și al sentimentului cultural german.

³ Metaforă preluată de la Friedrich Teutsch.

⁴ Teutsch, Friedrich, *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk*, vol. IV, W. Krafft Verlag, Hermannstadt, 1926, p. 61.

Unterhaltungsblatt, Schlawiner, Neueste Nachbarschafts-Nachrichten, Die bösen Buben sau *Der Burtz*, care s-au dovedit a fi foarte ofertante în ceea ce privește critica etichetei sociale, umorul și satira. Acestea sunt mai puțin prezente în istoriografie, însă pentru subiectul tratat de mine sunt ideale, întrucât se prezentau ca ziare de cultivare a sentimentului umoristic, critic și extrem de satiric.

O a treia categorie de surse le cuprinde pe cele editate, publicate fie de diferite asociații culturale, economice, de turism și sport, sau documentele publicate de către administrația orașelor cezaro-crăiești sau de diferite cercuri culturale. Pentru identificarea localurilor publice m-am folosit de cărțile de adrese (*Adressbücher der kaiserlich-königlichen Stadt Temeswar und Hermannstadt*), care mi-au fost utile, întrucât sunt foarte detaliate, precise, menționând atât numele localurilor, poziția acestora în oraș, cât și tipul de local și proprietarul. Pentru Timișoara am folosit cărțile de adrese din anii 1890 (*Geschäftsadressenbuch von Süd-Ungarn, 1890*), 1922 (*Almanah de adrese, Timișoara. Nagy Cimtára*, redactat de Pr. D. Vonica, anul I, 1922, Evfolyam), iar pentru cazul Sibiului, almanahurile din anii 1901 (*Adressbuch der k. freien Stadt Hermannstadt*, herausgegeben vom Hermannstädter Bürger- und Gewerbe-Verein, bearbeitet von Magistrats – Obernotar Gustav Theis, Gewerbevereinssekretär, IX Jahrgang, Druck und Verlag von W. Kraft, Hermannstadt), 1904, 1908 și 1911. Mai mult decât atât, acest gen de surse mi-a permis și crearea unei radiografii a evoluției spațiilor și localurilor publice de-a lungul celor douăzeci de ani analizați, evidențiind printr-o abordare comparativă modul în care proprietarii acestor localuri se schimbă în timp, dar și distribuția acestora spațială, pornind din centrul orașelor înspre periferia acestora.

Cu toate că nu mi-am propus să analizez viața socială a asociațiilor, cercetarea m-a îndrumat în această direcție, întrucât, mai ales pentru spațiul săsesc, rolul asociațiilor de muzică, alpinism, turism era unul de organizare, într-o bună măsură, a timpului liber din cetatea urbană. Anuarele asociațiilor lecturate de mine au relevat informații prețioase despre *Zeitgeist*-ul/spiritul epocii conservat în orașele de pe Bega și Cibin. Pe lângă prețioase date despre statutele asociațiilor, membrii și comitetele executive, anuarele relevă și modalități de implicare a membrilor asociațiilor în viața publică, măsuri luate de acestea pentru îmbunătățirea nivelului de trai și pentru înfrumusețarea tabloului urban. Demne de amintit sunt *Asociația pentru înfrumusețarea orașului Sibiu* (*Verein zur Verschönerung der Stadt Hermannstadt*), asociațiile de muzică *Eintracht* și *Hermania* (*Musikvereine*), *Asociația carpatină transilvăneană*

(*Siebenbürgische Karpathenverein*), care mi-au permis incursiunea în modul de gestionare și organizare al spațiilor publice, precum parcuri, grădini, promenadă și stațiuni montane.

Ultima categorie de surse editate sunt cele de ordin memorialistic, cercetate îndeosebi pentru perioada Marelui Război. Jurnalele de război, amintirile din epocă, însemnările de pe front, deși subiective, au oferit informații din interior despre acte trăite, înfăptuite, dar și atitudini, păreri cu privire la diferitele decizii luate de către ‚cei mari‘. La *Casa Teutsch*, din Sibiu, dar și la *Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde*, din Tübingen, am reușit să identificăm mai multe astfel de surse memorialistice, editate încă din perioada războiului sau în cea interbelică. Însemnările de jurnal ale primarului orașului, Albert Doerr (*Hermannstadt zwischen zwei Fronten. Kriegserinnerungen nach Tagebuchaufzeichnungen*, ed. Josef Borschner, Hermannstadt/Sibiu, 1926), cele ale capelanului urbei de pe Cibin, Tiborg F. Rejöd (*Das blutige Schwert über unserer Stadt. Tagebuchaufzeichnungen vom 28. August zum 1. Oktober 1916*, Druck der Buchdruckerei Georg Kaiser, Hermannstadt, 1916), și ale căpitanului W. Petricek (*Um Hermannstadt. Ein Zeitbild aus der rumänischen Invasion*, Druck und Verlag von Jos. Drotleff, Hermannstadt, 1917) ne-au permis schițarea unui tablou al orașului în vremea Marelui Război.

Mai mult decât atât, volumele editate de profesorul Nicolae Bocșan și de Valeriu Leu (*Marele Război în memoria bănățeană*), precum și amintirile publicate de către publicistul român Valeriu Braniște (*Diariul meu de septiman*) și de sasul Otto Fritz Jickeli (*Cronica unei familii de sași transilvăneni*) au fost valoroase surse editate, care ne-au permis incursiunea în timpul liber al cetățenilor sibieni într-o vreme în care timpul nu se grăbea cu oamenii – acum 100 de ani.

Structura lucrării

Cele cinci capitole ale tezei sunt interdependente, fiind creionate astfel încât să prezinte imaginea macroistorică a monarhiei austro-ungare, coborând apoi în sfera urbană a orașelor analizate, apoi adâncindu-se în microistoria timpului liber a comunităților analizate. Primul capitol este intitulat Dubla Monarhie între modernizare și provocare. Adaptarea sașilor transilvăneni la noile realități, propunându-și să introducă cititorul în realitățile imperiale din vremea instaurării regimului dualist, până la destrămarea imperiului. Pornind de la noua direcție de cercetare a imperiilor – New Imperial History – primul capitol este destinat metamorfozărilor de ordin politic, economic, cultural și social din dubla monarhie bicefală. Pe baza surselor din

istoriografia săsească au fost reliefate provocările instaurării regimului austro-ungar pentru populația germană din Transilvania. Pe de o parte, modernizarea era o realitate constantă a prefacerilor din imperiu, dar de pe alta reprezenta o provocare. Problema naționalităților devenea din ce în ce mai acerbă, ceea ce a dus la neliniști și frici ale acestora, naționalitățile din Transleithania fiind provocate să se readapteze și să se reinventeze. Din acest punct de vedere, atitudinea elitelor sașilor transilvăneni este revelatorie în ceea ce privește politica de maghiarizare purtată de Budapesta. O altă provocare a începutului de secol XX este reprezentată de Marele Război, care a transformat societatea transilvăneană și nu numai, până în cele mai adânci straturi.

Cel de-al doilea capitol tratează aspecte privitoare la urbanism și urbanitate, bazându-se pe ipoteza că spațiul urban specific unei regiuni influențează radical timpul liber. În primă fază sunt descrise prefacerile prin care trec cele două orașe, Sibiu și Timișoara, sub aspecte arhitecturale și istorico-spațiale. Secolul al XIX-lea aduce cu sine schimbări în modul în care edilii și arhitecții orașelor din Imperiul Habsburgic percep spațiul urban și folosirea acestuia. Fortificațiile medievale încep să își arate inutilitatea, acestea îngrădind spațiul urban, fiind ineficiente în fața armamentului modernizat, lucru care s-a putut observa și în timpul Revoluției de la 1848. Din acest motiv, vechile fortificații, turnuri de apărare și porți de intrare în oraș vor fi îndepărtate. Istoria urbană a Sibiului merită o cercetare sistematică, fiind un oraș care de-a lungul veacurilor a jucat roluri importante la nivel administrativ, politic, cultural, militar, având rețele complexe între diferitele clase sociale de-a lungul secolelor. Am observat că prefigurările din secolele XVIII-XIX au înlesnit crearea unui cadru urban al unui oraș, care permitea reprezentarea publică, într-o anumită măsură comparabilă cu cea a altor orașe de aceeași dimensiune din Imperiul Habsburgic. Motivul pentru care am considerat necesar a insista pe aspectul străzilor, al țesutului urban, al fațadelor clădirilor este sinonim cu dorința de a pătrunde în imaginea urbană a epocii. Sursele vizuale completează tabloul și ne permit pătrunderea într-un teritoriu vizitat deseori și de călătorii străini, în care viața se desfășura calm, socotit și așezat, asemeni imaginarului identitar al sașilor transilvăneni.

Ultimele decenii din secolul al XIX-lea și primele din secolul XX au însemnat foarte mult pentru istoria Timișoarei și pentru dezvoltarea ei drept oraș important al Banatului. În această perioadă, orașul își rupe corsetul constituit de cetatea tip Vauban, creându-și loc înspre o dezvoltare multilaterală, devenind centru al industriei, comerțului și culturii în Banat. Mare parte

din progresul oraşului s-a datorat primarului Karl Telbisz, care a stat 29 de ani (1885-1914) în fruntea municipalităţii. Eforturile sale s-au îndreptat în primul rând îndepărtării fortificaţiilor Timişoarei, cele trei ziduri de incintă închizând spaţiul orăşenesc atât de mult, încât nu era posibilă o dezvoltare urbanistică în interiorul lor. În 1905 au fost îndepărtate acestea, ceea ce a permis apariţia unor edificii importante, precum: strada Lloyd, clădirea principală a Poştei, Palatul Băncii, dar şi câteva clădiri destinate şcolilor din urbe. Tot în aceşti ani s-a finalizat şi canalizarea râului Bega, alimentarea cu apă şi canalizarea oraşului.

Privind în profunzime, Oraşul este un conglomerat de dinamici sociale şi culturale practicate de obicei la nivel regional. Acesta întruneşte între zidurile, pe străzile şi bulevardele sale elemente eterogene ale diferitelor culturi, indicând prin varietatea de forme stilistice modul de viaţă al societăţii (sau societăţilor) spaţiului urban. Oraşele din Europa de sud-est erau spaţii centrale ale proceselor sociale şi culturale formate de-a lungul timpului pe de o parte, iar pe de alta, aveau o importanţă politică pentru regiune. Defalcarea în cheia diversităţii şi multietnicităţii, respectiv a identităţii urbane ne este de folos pentru surprinderea substraturilor sociale şi culturale ale societăţii timişorene de la finalul secolului al XIX-lea. Totodată oraşul poate fi un spaţiu în care se dezvoltă practici culturale populare (în special în secolul al XIX-lea) colorate în acorduri line de muzică, distracţii, divertisment sau chiar un spaţiu al războiului, asediului, foametei, distrugerii. Întrebările de la care pornim fac referire întocmai la modalităţile în care era gândit spaţiul urban în Banat, care erau tendinţele culturale şi modelele la care se raportau actorii sociali şi cum anume se vor întruni conceptele de ‚etnicitate’ vs. ‚multietnicitate’ şi ‚diversitate’ în oraşul cunoscut la un moment dat drept Mica Vienă. Secolul al XIX-lea se caracterizează prin extinderea oraşelor la nivel mondial, acest lucru fiind observabil şi la nivelul Monarhiei habsburgice, ulterior Austro-ungare. Oraşele din monarhie vor căpăta un aer eclectic, tot mai cosmopolit, cu bulevarde largi şi clădiri impozante, ritmul de construire al edificiilor publice şi al caselor de locuit accelerându-se din ce în ce mai mult.

Cel de-al treilea capitol al lucrării, intitulat *Timp liber în cafenea. Cod comportamental şi etichetă socială* analizează instituţia cafenelei drept spaţiu al sociabilităţii. Pentru a finaliza acest capitol, am creat o listă a tuturor cafenelelor, restaurantelor din Sibiu şi Timişoara, pe care am introdus-o în Anexe. Scopul acestui capitol a fost de a cerceta modul în care se dezvoltă cafenelele în spaţiul transilvănean şi bănăţean, analizând cu precădere prezenţa crescândă a actorilor urbani în aceste spaţii ale sociabilităţii. Pe lângă consumul de cafea şi ceai, cafeneaua

oferea posibilitatea discuțiilor, a lecturării presei și a dezvoltării unui sentiment de apartenență specific. Activitățile care exprimă sociabilitatea și divertismentul, așa numitele spectacole colective specifice atât publicului larg, cât și exclusiv elitei, au început să fie comercializate, deci observăm comercializarea loisirului/petrecerii timpului liber. Pe de o parte, se disting spectacolele dedicate elitei, precum opera, baletul, concerte simfonice, vizitarea muzeelor etc, care sunt caracterizate de indicarea unui statut social și cultural prin vestimentație, coduri de îmbrăcăminte și purtare în înalta societate. Spectacolele de acest gen necesită cunoașterea unui cod comportamental, acceptat social, dar și păstrarea liniștii. Pe de altă parte, observăm o altă categorie de distracții, petrecute într-un mediu, să zicem, mai democratic, precum balurile, sălile de dans, seratele, saloanele, cafenelele, restaurantele. În cadrul acestor spații destinate loisirului, eticheta socială joacă un rol important, însă codul comportamental este diferit față de cel al elitei, dat fiind vorba că putem vorbi de popular culture - cultură populară. Într-un subcapitol distinct am inclus ritualul preumblării, respectiv promenada și funcția socială a acesteia. Bulevardele, promenadele și parcurile erau spații publice deschise, frecventate deseori de către actorii urbani cu scopul de a vedea și a fi văzuți. Mai mult decât atât, polarizarea puternică remarcată prin intermediul thick description, oferă cititorului o incursiune interesantă în loisirul dominat de etichetă socială al secolului al XIX lea.

Capitolul al patrulea este dedicat balurilor și petrecerilor dansante din perioada Belle Époque din orașele Sibiu și Timișoara. Balurile secolului al XIX-lea din dubla monarhie pot fi interpretate în cheia democratizării societății și participării unei categorii extinse de orășeni la acestea. Bineînțeles că, la curtea vieneză, balurile aveau forme diferite de manifestare decât în celelalte orașe ale monarhiei, însă considerăm că de la Viena pornea moda și, implicit, spiritul balului⁵. Balurile puteau fi publice sau private, în rețeta ideală a unei astfel de manifestări sociale nelipsind codul comportamental, muzica, comitetul de organizare, perechile îmbrăcate în ținute elegante⁶, dansul, divertismentul, precum și accesoriile specifice: ordinea de dans, carnetul de bal, eticheta. Nedorindu-se a fi o cercetare exhaustivă, subiectul analizat în acest capitol se axează pe balurile publice, anunțate pe scară largă în presa de limbă germană din Transilvania și Banat, ceea ce indică, în primul rând, apetența și participarea largă a actorilor urbani la astfel de manifestări.

⁵ Katz, Ruth, *Waltz Interlude*, în *The Imperial Style: Fashions of the Hapsburg Era*, The Metropolitan Museum of Art, New York, p. 65.

⁶ Ionescu, Adrian-Silvan, *Modă românească și modernizare europeană 1830-1920*, în Muzeul Național, nr. 16/2004.

În spațiul transilvănean și bănățean al secolului al XX-lea, majoritatea balurilor publice erau plănuite de asociații, comitetele de organizare fiind amintite deseori de către presă. Comitetul de aranjare al balului se ocupa de trimiterea invitațiilor către organele de presă, de aranjarea sălii, iluminat, procurarea de băuturi și mâncare, de muzică, iar uneori și de ordinea de dans. Un rol important în Sibiu și Timișoara îl aveau ofițerii, ambele orașe având garnizoană. Aceștia se implicau nu doar în organizarea de baluri, dar participau cu ardoare și la cele plănuite de asociații. Deseori întâlnim fanfarele militare în balurile asociațiilor, muzica militară fiind apreciată în epocă. Perioada Carnavalului este metaforizată în presa de limbă germană, prin apariția *Prințului Carnaval*, care aducea orășenilor voia bună și distracția. Perioada carnavalului era cea mai încărcată de evenimente sociale din an, începând după Anul Nou și întinzându-se până la Lăsatul Secului (în general, până la finalul lunii februarie), când *Prințul Carnaval* este descris ca un cadavru muribund.

Un element nelipsit al unui bal reușit era dansul, care se prefigura după o ordine clară. Acestui scop îi serveau ordinele și carnetele de bal. Dansurile la modă în perioada Belle Époque erau cvadrila, valsul, polka, cotillon, mazurka, csardas, Two-Step, iar timid, își făcea apariția și tango-ul. Polka putea fi lentă sau rapidă, cvadrila se dansa în patru sau mai multe perechi, iar mazurka era deseori mai alertă. O atenție mai mare i-o acordăm valsului, care, în comparație cu menuetul, devenise un dans al oamenilor și pentru oameni. Toată lumea dansa și dansează vals.

Ultimul capitol este dedicat Marelui Război și a loisirului în vreme de beligeranță. Primul Război Mondial a fost numit încă din epocă, drept *Marele Război*, deoarece a fost unul distrugător, nu doar de vieți și destine omenești, ci și de imperii, viziuni și clase sociale. Marele Război a zdruncinat din temelii ordinea europeană, lumea trezindu-se după mai bine de patru ani bulversată, neștiind pe ce căi să o apuce. În Rusia era instaurat un regim bolșevic, alba aristocrație fiind nu doar cutremurată fundamental, ci răsturnată complet. Piramida socială cunoscută până atunci de întreaga umanitate s-a întors la 180 de grade, ceea ce a produs metamorfozări în toate domeniile vieții economice, culturale, demografice, sociale. În inima continentului european, constructul multietnic și multinațional austro-ungar s-a spulberat, moștenirea habsburgică pierzându-și din strălucirea avută timp de sute de ani. Ideea de națiune și întregire devenea o realitate mult așteptată pentru multe dintre naționalitățile imperiului, ceea ce va pune în discuție ideea loialității în vremea de beligeranță.

În analiza noastră am privit războiul dintr-o altă perspectivă, mai rar întâlnită în istoriografie, întrebându-ne cum se schimba loisirul în vremea războiului. Pentru aceasta ne-am aplecat asupra percepției timpului liber în timp de război pe frontul rece. Ne-a interesat să vedem cu ce greutate se confruntau cei rămași acasă, bătrâni, femei, copii și ce măsuri luau aceștia pentru a trece prin vâltorile războiului, care părea a nu se mai termina. Cu toate că am pornit de la premisa că timpul liber probabil nu se mai manifesta în spațiul public, cercetarea ne-a îndreptat pașii înspre alte direcții. Atât la Timișoara, cât și la Sibiu, loisirul celor rămași pe frontul rece se va desfășura încă în reprezentarea publică, dar într-o măsură mai mică. Populația era îngreunată financiar, se făceau rechiziții și raționalizări de alimente, produsele de lux erau supuse accizelor, însă remarcăm totuși prezența populației urbane în cafenea, de pildă. Orele de deschidere ale cafenelelor erau reduse, pentru siguranța publicului, iar dreptul oamenilor de a se plimba noaptea pe străzi era îngrădit, însă înțelegem acest aspect prin nevoia asigurării securității civile de către administrație. Cu toate acestea, presa a fost ofertantă în a ne transmite informații referitoare la unii cetățeni care nu se conformează regulilor, rămânând în cafenea și restaurant până după ora 12 noaptea. Cu siguranță, cafeneaua nu mai era frecventată asemeni perioadei de dinainte de război, însă tabietul continuă, după cum am văzut în cazul primarului Sibiului, care se întâlnește în sălile cafenelei hotelului Împăratul Romanilor cu alți membrii ai elitei pentru a discuta perspective despre bătălia Sibiului, care se apropia.

Privitor la balurile și seratele dansante în vreme de război, acestea își vor pierde din strălucire și eleganță, primind însă un caracter caritabil mult mai profundat. Dacă în mediul rural, petrecerile și dansurile au fost interzise odată cu 1915, în orașe acestea continuau să se țină, însă nu mai durau până în zorii zilei. Considerăm în acest moment demn de a explica acest fenomen și prin prisma prezenței militarilor în orașele Sibiu și Timișoara, care cu siguranță aveau nevoie de momente de respiro din cotidianul războiului. Numeroase baluri organizate în scop caritabil, pentru întrajutorarea orfanilor, a văduvelor și a invalizilor de război aveau loc atât la Sibiu, cât și în orașul de pe Bega.

Începutul secolului XX regăsește în orașele transilvănene și bănățene mai multe categorii sociale și etnice. Nu ne-am aplecat sistematic asupra relaționării comunităților maghiare, românești cu cele germane din zona menționată, însă putem face câteva precizări conclusive. Odată cu secolul al XIX-lea, Sibiul va deveni un centru important al românilor din Ardeal, aici

înființându-se organisme de cultură, care militau pentru conservarea, păstrarea și dezvoltarea culturii românești. Era cazul ASTREI și a ziarelor *Tribuna* și *Telegraful Român*, în jurul cărora se adunau cu multă dăruință oameni de acțiune. Din acest punct de vedere, putem conchide faptul că întâlnirea în spațiul public al elitei germane cu cea românească se petrecea pe alocuri. Totuși, din lumina celor cercetate de noi, considerăm participarea sașilor în spațiul public drept una destul de omogenă, cu puține imixțiuni etnice. Desigur, merită făcută în viitor o radiografiere sistematică a loisirului românesc, prin comparație calitativă și cantitativă cu participarea în spațiul public a tuturor naționalităților din imperiu. După cum am observat și din memoriile citite, românii sibieni își petreceau timpul liber atât în cafenele, restaurante și taverne, iar numeroasele asociații organizau baluri și serate dansante. Considerăm această temă drept o viitoare provocare de cercetare.

În ceea ce privește convivialitatea timișoreană, putem remarca cu ușurință faptul că orașul de pe Bega îi întrunea pe actorii sociali în locuri comune, aici maghiarii interacționând cu germanii și cu sârbii într-o măsură mai mare decât în orașul de pe Cibin. Din anunțurile analizate este lesne de remarcat participarea la baluri comune ale șvabilor, alături de celelalte naționalități. Unul dintre argumentele acestei concluzii este că Timișoara era un oraș mai mare, devenind tot mai cosmopolit, din an în an. O altă idee care trebuie remarcată în acest punct, se referă la contextul maghiarizării și influența mult mai mare a acesteia asupra șvabilor bănățeni, decât asupra sașilor sibieni. Nu considerăm necesar să insistăm în acest moment pe această chestiune, însă este general acceptat faptul că maghiarizarea în Banat a avut o incidență mai mare decât în rândul sașilor transilvăneni, un argument fiind acela al conservatorismului sașilor, deseori fiind descriși drept formând o societate ermetică și închisă.